

Wat is filosoferen? Een proeve van filosoferen als pleidooi voor filosofie

Jan van Eijck

1 Inleiding

In Nederland gedijt de filosofie aan de Universiteiten niet zo goed. Geen wonder dus dat ik het daar niet echt geleerd heb. Zo is het bij voorbeeld zeldzaam dat er een diepgravend academisch essay in de Nederlandse dagbladers verschijnt over fundamentele veranderingen in de Nederlandse maatschappij, en als dat gebeurt is het van een historicus en niet van een filosoof (H.W. von der Dunk, 7 september 1993 in NRC Handelsblad). En als er een Nederlander moet worden gezocht om met Noam Chomsky te debatteren is dat een politicus en geen (echte) filosoof. Een goede verklaring heb ik niet. Zijn we wellicht nog steeds een land van dominees en kan filosofie in zo'n klimaat niet gedijen? Of zijn we van de weeromstuit bang geworden voor levensbeschouwelijke vragen? *Nulla est homini causa philosophandi, nisi ut beatus sit*, vond Augustinus. Buiten zijn streven om gelukkig te zijn heeft geen mens reden om te filosoferen. Als je dat ruim genoeg opvat ben ik het er wel mee eens. Ik word in elk geval altijd erg opgewekt van filosoferen, mits in niet al te zwaarmoedig of academisch gezelschap.

Het beste pleidooi voor filosofie is een proeve van filosoferen. Zelf heb ik dat pas geleerd na het afsluiten van mijn filosofiestudie. Maar helaas, mijn filosofische praktijk beperkt zich op het moment tot het nu en dan geven van een lezing, dus de keuze uit eigen keuken aan dergelijke proeven is noodgedwongen beperkt. Op 7 november 1992 heb ik het weer eens geprobeerd, met een aantal leerkrachten uit het basisonderwijs en andere belangstellenden die gelokt waren door een conferentie met als thema 'Filosoferen op de basisschool'.

Tijdens die lezing gebeurde iets heel bijzonders: op een gegeven ogenblik vroeg ik iedereen op dat moment de aandacht te richten op de eigen ervaring. Minuten lang was het doodstil en zat mijn verzameld publiek van zo'n tweehonderd man (en/of vrouw) met de ogen dicht. Daarna deed iedereen kort voor zichzelf schriftelijk verslag van dit gedachtenexperiment. Wat filosofie met ervaring te maken heeft, en waarom een pleidooi voor filosofie tegelijk een pleidooi is om stil te staan bij de eigen ervaring en te proberen die te verwoorden, dat was een van de thema's van mijn lezing toen. Enfin, leest u zelf maar. Het nu volgende stuk is de vrijwel ongewijzigde tekst van mijn verhaal.

2 Wat filosofie niet is

Toen ik filosofie ging studeren wist ik niet wat filosoferen was. Toen ik mijn filosofie-studie afsloot wist ik in elk geval wat het niet was. Toen ik na mijn afstuderen verzeild raakte in het filosofie-onderwijs, en begon met het zelf ontwikkelen van cursusmateriaal (zie [2]) begon het me langzaam te dagen wat filosoferen zou kunnen zijn. En toen ik de map met cursusmateriaal ‘Filosoferen op de basisschool’ [1] in handen kreeg dacht ik: God zij geloofd en geprezen, er zijn kennelijk nog meer mensen bij wie het is beginnen te dagen. Die lesmap was een zeer prettige verrassing: ik vind het bijna niet te geloven dat dit lesmateriaal is geproduceerd door mensen die iets met academische filosofie te maken hebben.

Ik kan u verzekeren dat filosoferen iets heel anders is dan waar ik me tijdens mijn vijf jaren aan een Filosofisch Instituut van een Nederlandse universiteit mee heb beziggehouden. Om meteen te weten wat u aan me heeft: mijn herinneringen aan mijn eigen academische filosofie-studie zijn wat je noemt ‘gemengd’. Nog sterker: tijdens mijn filosofie-studie heb ik een enorme dosis woede opgespaard, en daar kan ik nu nog steeds naar hartelust uit putten bij het voorbereiden van lezingen zoals deze. Het maakt ook dat ik zit te gniffelen als op de achterpagina van mijn avondblad Nederlandse filosofen die ik nog uit mijn studietijd ken over de hekel worden gehaald. Ik laat het precieze citaat maar weg, want zo haatdragend ben ik nu ook weer niet. Maar u bent gewaarschuwd.

Daar staat tegenover dat ik zeer positieve herinneringen heb aan mijn tijd als filosofie-docent. Er zijn wat mij betreft weinig dingen zo leuk als met een intelligent niet-vooringenomen gehoor—dat wil in dit verband zeggen: een gehoor dat niet is verpest door besmetting van de academische filosofie—gedachten en gevoelens uitwisselen over bestaansvragen die elk van ons bezighouden, zonder daar iets anders mee te willen dan verrijking en verdieping van je gedachten- en gevoelsleven.

3 Filosoferen en eigen ervaring

Wat ik in mijn filosofie-opleiding gemist heb is aandacht voor de rol van mijn eigen ervaring. Wat wij verondersteld werden te doen was nakaarten over wat de filosofen voor ons gedacht hadden. Maar dat is gek. Dat kan niet altijd zo geweest zijn. Eens moet er echt een potje geklaverjast zijn. En als je dat eenmaal beseft zie je dat er geen reden is om zelf niet te gaan klaverjassen. ‘Heb de moed om zelf te denken,’ zei Immanuel Kant. En talloze Nederlandse filosofen zeggen het hem na, want de grote Kant heeft het gezegd. Maar de auteurs van ‘Filosoferen op de basisschool’ nemen helaas een uitzonderingspositie in als ze het adagium van Kant ook echt in praktijk brengen.

Filosoferen is iets waar ik langzamerhand mee vertrouwd ben geraakt door het te doen: zelf filosofie lessen geven, zelf schrijven over filosofische vragen bij het voorbereiden van die lessen.

De tijd dat ik filosofie-lessen gaf ligt tamelijk ver achter mij, en ik ben intussen in een ander vak terechtgekomen (dat overigens wel iets met filosofie te maken heeft). Maar deze

kans om te filosoferen met een intelligent gehoor waar de academische filosofen God zij dank in de minderheid zijn wilde ik me niet laten ontglippen.

Wat filosoferen is ervaar je door het te doen. Ik wil het met u gaan hebben over het verschijnsel bewustzijn. Laten we aan de slag gaan.

4 Wat is bewustzijn?

Ik zal u niet vervelen met een poging om *filosofie* te definiëren, maar ik wil u wel graag even uitleggen waarom de vraag ‘Wat is bewustzijn?’ een bij uitstek filosofische vraag is. Voor het gemak sluit ik me aan bij de oude Grieken die het woord *filosofie* hebben bedacht: zij gebruikten de term voor elke poging om door systematisch en redelijk nadenken inzicht te krijgen in de grondvragen van ons bestaan. Aristoteles voegt daar nog aan toe dat filosofie begint met verwondering. Met deze karakterisering kunnen we vandaag de dag nog steeds vooruit, al maken we tegenwoordig onderscheid tussen filosofie aan de ene kant en de afzonderlijke wetenschappen, met elk hun eigen methode, aan de andere kant. Dus: als we eenmaal doorhebben hoe een bepaalde vraag moet worden aangepakt (bij voorbeeld de vraag naar de aard en structuur van de materiële dingen om ons heen) is het geen filosofie meer maar wetenschap (bij voorbeeld scheikunde of natuurkunde).

Dat de vraag naar de aard van het bewustzijn nog steeds een echt filosofische vraag is, en niet is geannexeerd door de psychologie, blijkt wanneer we een encyclopedie van de psychologie opslaan. In de *Oxford Companion of the Mind* begint het lemma *Consciousness* als volgt:

Bewustzijn is tegelijk het meest voor de hand liggende en het meest raadselachtige aspect van de geest. [...] Niet alleen hebben we tot dusverre geen goede theorie over bewustzijn, maar we missen zelfs een duidelijke en algemeen aanvaarde voor-theoretische beschrijving van het fenomeen.

Het onderwerp is nog niet door de psychologen van ons afgepikt, zoveel is duidelijk. Het is ook duidelijk dat zij er eigenlijk geen raad mee weten.

Een antwoord op de vraag wat bewustzijn is helpt ons niet verder, tenminste niet in de zin dat het bepaalde praktische problemen voor ons oplost. De bakker geeft er geen brood voor. En toch: op een of andere manier hebben we het gevoel dat het antwoord op de vraag naar ons bewustzijn, en de daar nauw mee samenhangende vraag ‘Wie ben ik?’ van uitzonderlijk belang is.

Bij het nadenken over de vraag ‘Wat is bewustzijn?’ in een wat kleinere kring zou ik nu iedereen de ogen laten sluiten en vijf minuten nemen om de vraag te laten doordringen, met daarna rapportage over wat er in u opkomt. Hier kan dat niet. Het is niet praktisch, want de groep is nogal groot, maar ook: tien tegen een voelt u zich niet veilig genoeg om zo dadelijk ten overstaan van iedereen te rapporteren over uw eigen bewustzijnsstroom. Dit leidt meteen weer tot een filosofische vraag: waarom is het bedreigend dat mensen om u heen weten wat er in u omgaat? Wat zegt dát over ons bewustzijn?

5 Wie heeft er bewustzijn?

Kan ik twijfelen aan het feit dat ik zelf bewustzijn heb? Nee, want twijfelen (in de ik-vorm) veronderstelt bewustzijn. En hoe dan ook, dat ik bewustzijn heb is een onmiddellijk ervaringsfeit. Het is een feit dat ik mezelf ervaar van binnenuit. U kunt dat niet zien, maar ik kan u verzekeren dat het zo is.

Kan ik twijfelen aan het feit dat iemand anders dan ikzelf in deze zaal bewustzijn heeft? Ja, in principe kan dat. Ik heb bewustzijn, een innerlijk leven, een binnenkant, dat weet ik zeker, want dat ervaar ik direct, maar alles wat ik van u zie is buitenkant. Zeker, u gedraagt zich alsof u bewustzijn hebt. Als ik bij een van u hard op de tenen ga staan dan vertrekt die zijn gezicht op ongeveer dezelfde manier waarop ik dat doe wanneer ik pijn heb. Maar ik ervaar die pijn niet zoals ik mijn eigen pijn ervaar.

Omdat ik geen directe toegang heb tot het innerlijk leven van mijn gehoor zou ik een nachtmerrie-achtig gedachte-experiment kunnen doen. Ik zou mij nu kunnen voorstellen dat ik de enige persoon in deze zaal, of desnoods op de hele wereld, ben die bewustzijn heeft, en dat ik omringd ben door automaten die op een bedrieglijke manier op me lijken maar met een essentieel verschil: het licht is er uit, terwijl bij mij het licht aan is.

U lijkt allemaal nogal veel op mij, en zo heel bijzonder vind ik mezelf nu ook weer niet, dus helemaal serieus is mijn twijfel aan uw bewustzijn niet. Net zo kan ik theoretisch wel, maar praktisch niet twijfelen aan het feit dat iemand anders in deze zaal echt bestaat. Het standpunt dat alleen ik er echt ben heet solipsisme: alleen ik zelf besta. Bertrand Russell vertelt ergens over een oude dame die na afloop van een lezing over solipsisme opmerkte: ‘Zelf ben ik er absoluut van overtuigd dat alleen ikzelf besta, *but that’s only one person’s opinion.*’

Laten we het volgende met elkaar afspreken: u neemt van mij aan dat ik besta, dan neem ik als tegenprestatie hetzelfde van u aan. Net zo: u neemt van mij aan dat ik bewustzijn heb, dan neem ik hetzelfde van u aan.

Maar hoe staat het met dieren? Heeft een chimpansee bewustzijn? Vrijwel niemand hier zal dat willen ontkennen, maar dat is weleens anders geweest. De filosoof René Descartes, een van de pleitbezorgers van het ‘mechanistische wereldbeeld’, stelde dat dieren niets anders zijn dan automaten. Als je een wetenschappelijk experiment uitvoert met een aap, en het dier krijgt van pijn, dan is dat geluid niet fundamenteel anders dan het geluid van een slecht gestemde pianola.

In het mechanistische wereldbeeld is weinig ruimte voor de subjectieve ervaring. Als ik een foto zie van een aap in een laboratorium waarmee wordt geëxperimenteerd, met overal elektroden, dan gaat er een schok van ontzetting door me heen. Ik neem even aan dat ik niet zoveel anders ben dan anderen, maar kennelijk legt die schok van ontzetting in sommige situaties minder gewicht in de schaal dan een filosofische overtuiging. Ikzelf vind die gedachte tamelijk beangstigend.

Hoe verschillend is het bewustzijn van een chimpansee van dat van u of ik? We nemen even aan dat we hier een chimpansee in de zaal hebben. Ik heb nog even overwogen om te proberen een echte chimpansee te krijgen, maar dat was niet praktisch. Er heeft ook

iemand aangeboden om voor chimpansee te spelen, maar dat leek me niet overtuigend. We zullen het dus moeten doen met een denkbeeldige chimpansee. Stel u voor dat hij hier naast me staat. Hij heet Sjimmi.

Hoe kunnen we nu aannemelijk maken dat er verschil is tussen ons bewustzijn en dat van Sjimmi? We kunnen Sjimmi uiteraard niet vragen om te beschrijven wat er in hem omgaat, maar dat er een groot verschil is kun je bij voorbeeld afleiden uit wat er gebeurt wanneer ik Sjimmi in een spiegel laat kijken. Als Sjimmi nooit eerder een spiegel gezien heeft zal hij proberen contact te maken met de andere aap die hij door het venster ziet.

Nu we het er toch over hebben: wat er bij elk van u gebeurt als ik u in een spiegel laat kijken is niet hetzelfde. Sommigen van u vinden het een prettige ervaring om zichzelf in de spiegel te zien, anderen vinden het juist uiterst onprettig. Waarom?

6 Buitenkant en binnenkant

Wat hebben spiegels met bewustzijn te maken? Menselijk bewustzijn houdt kennelijk in: een innerlijk beeld hebben van jezelf. Dat beeld wordt op een bepaalde manier getoetst, of soms geschokt, als we in de spiegel kijken, als we onszelf op een foto of video zien, als we onze eigen stem op de band horen, of zelfs als we onze eigen naam lezen op een onverwachte plaats [7].

Al deze ervaringen hebben betrekking op het grensverkeer tussen onze binnenkant en onze buitenkant. Hoe het grensverkeer verloopt is afhankelijk van het beeld dat je van jezelf hebt. Sommige mensen worden ‘self conscious’ (verlegen) van een blik in de spiegel (“Ik zie mezelf als door de ogen van de ander, en vraag me af wat de ander van me denkt”), anderen worden juist zelfbewust (“Sin of self love possesseth all mine eye”, het Narcissus-effect) of gewoon gerustgesteld (“Hè gelukkig, mijn haar zit nog goed”).

In mijn jeugd woonde ik vlakbij een militaire basis die bij de uitgang een manshoge spiegel had, met een bordje erbij: ‘Zo ziet een ander mij’. Dat was nog in de tijd dat soldaten alleen in uniform de kazerne uitmochten, en moesten salueren als ze op straat een meerdere tegenkwamen. Maar wat er op het bordje stond was gelogen, want niemand bekijkt zichzelf in een spiegel zoals hij zich door een ander laat bekijken. Spiegels zijn een sluis tussen het objectieve en het subjectieve, net als de spiegel waar Alice doorheenkruipt in ‘Through the Looking Glass’. De spiegelwereld van Alice ziet er heel anders dan de saaie objectieve wereld. De klok heeft er een gezicht, en de schaakstukken hebben een binnenkant.

Spiegels stellen je in staat een objectiverende blik op jezelf te werpen, en dat is in principe een confrontatie tussen je binnenkant en je buitenkant. Het is verleidelijk om nu te gaan uitweiden over de psycho-pathologie van het in de spiegel kijken. Ik zal dat niet doen. In plaats daarvan wijs ik u er nogmaals op dat er niets gaat boven eigen ervaring. Eigenlijk zouden we nu spiegels moeten uitdelen en een experiment moeten doen, maar om praktische redenen krijgt u de opdracht mee voor als u straks weer thuis bent: ga voor de badkamerspiegel staan en blijf er tien minuten in kijken. Probeer daarna zo zorgvuldig mogelijk te verwoorden wat uw eigen spiegelbeeld in u oproept.

Als we deze oefening in groepsverband zouden doen, met gezamenlijke nabespreking, dan zouden we kunnen constateren dat het nogal wat verschil maakt of je subjectieve beeld van jezelf harmonieert met het min of meer objectieve beeld in de spiegel of juist niet. Voor die nabespreking geldt weer: dat gaat alleen goed wanneer iedereen zich veilig genoeg voelt om onbevangen over zijn eigen bewustzijn te rapporteren.

7 Een beeld van de wereld, een beeld van jezelf

Ik wil nog even doorgaan op het feit dat bewustzijn hebben voor ons mensen inhoudt: een beeld hebben van de wereld, een beeld hebben van onszelf. Vaclav Havel schrijft hierover uit de gevangenis in een brief aan zijn vrouw (op 21 december 1980):

De menselijke persoonlijkheid is een specifieke kijk op de wereld, een beeld van de wereld, een aspect van het Zijn van de wereld, een uitdaging aan de wereld. En dat niet alleen: wanneer we ons iemand voor de geest halen die er niet is, dan spijt het ons dat hij er niet is om iets mee te maken, of dan zijn we juist opgelucht dat hij hier niet hoeft te zijn; we stellen ons voor, met vreugde of verdriet, hoe hij zou reageren op iets wanneer hij het te weten komt; we maken ons zorgen over wat hij zou doen als hij er bij was; we verlangen ernaar dat hij de situatie met ons kan ervaren zodat we het er met hem over kunnen hebben; of we maken ons daarentegen juist druk vanwege het feit dat hij gedwongen wordt het mee te maken, enzovoort. [3, p. 136]

Havel heeft gelijk: voor onze omgang met de medemens is het essentieel dat we hem zien als iemand die zich een beeld vormt van de wereld, net zoals we dat zelf doen, dat we hem zien als iemand die een binnenkant heeft, net zoals we dat zelf hebben.

Voor mensen is er daarbij nog iets speciaals, iets wat onze denkbeeldige aap Sjimmie niet of nauwelijks heeft: bij het beeld van de wereld dat we ons vormen hoort een beeld van onszelf. Als wij in de spiegel kijken weten we dat we onszelf zien. Als Sjimmie in de spiegel kijkt heeft hij er nauwelijks weet van dat hij zichzelf ziet. Wat gebeurt er als je een baby in de spiegel laat kijken? Ik weet het niet, en hierbij roep ik alle jonge vaders en moeders in de zaal op tot experimenteel onderzoek. Hoe kun je er trouwens achter komen wat die baby ervaart?

Kunnen wij mensen een *volledig* beeld van onszelf hebben? Stelt u zich even voor dat ik een volledig beeld van mezelf heb. De volledigheid van het beeld maakt dat ik nu al weet hoe ik zal reageren als er bij voorbeeld dadelijk brand uitbreekt, of wat ik zou zeggen als er nu iemand zou opstaan en vreselijk op me zou beginnen te schelden, enzovoort. Een van de dingen die ik over mezelf weet is dat ik volstrekt recalcitrant ben. Ik zal werkelijk alles doen om niet aan verwachtingen te voldoen.

Ik heb overwogen om zo dadelijk op een stoel te klimmen en de rest van mijn betoog uit de hoogte voor te dragen. De vraag aan mezelf is nu: zal ik dat doen of zal ik het juist niet doen? Stel dat ik tot de conclusie kom, door introspectie, dat ik het zal doen. Dan word ik recalcitrant, en dan doe ik het dus juist niet. Maar ik heb een volledig beeld van

mezelf, en die recalcitrantie zit daar bij in. Dus dat ik recalcitrant zou worden wist ik al. Ik zit dus in feite in de situatie dat ik door introspectie tot de conclusie kom dat ik het *niet* zal doen. Maar nu maakt mijn recalcitrantie dat ik het wel doe. . .

Deze logische moeilijkheid leert ons dat ons beeld van onszelf niet volledig kan zijn. U zou kunnen denken dat dit een flauwe spitsvondigheid is. Dat is niet zo. Het inzicht dat systemen die over zichzelf kunnen praten in principe onvolledig zijn is een van de fundamenteën van de moderne logica.

Maar we dwalen af. Je hoeft helemaal geen logicus te zijn om tot dit inzicht te komen. Vaclav Havel heeft in de gevangenis genoeg tijd gehad om bij dezelfde conclusie uit te komen. Hij geeft aan zijn vrouw Olga een lange litanie van redenen waarom hij het moeilijk vindt om over zichzelf te schrijven, terwijl dat toch een van de weinige onderwerpen is die hem door de censoren zijn toegestaan:

Voordat ik deze opmerkingen over mijn weerzin om over mezelf te schrijven afsluit is er nog één ding dat ik moet noemen: ik heb je al een paar keer over mezelf geschreven (hoewel niet alles verzonden is) en elke keer beseft ik het volgende: net als, volgens het onderzoek van Heisenberg, de aard en de relaties tussen fysische deeltjes veranderen door het loutere feit dat ze worden waargenomen, zo verandert elk van onze trekken—subtiel maar onvermijdelijk, hoewel we ze met de grootst mogelijke precisie beschrijven—simpelweg omdat we ze beschrijven, omdat ze binnen ons gezichtsveld komen. Net zoals een kwaliteit waarover op een bepaalde manier wordt nagedacht niet meer precies is wat ze daarvoor was, zo is een persoon met een bepaalde karaktertrek niet meer precies dezelfde persoon nadat hij daarover gerapporteerd heeft. De gevolgen hiervan zijn divers, maar de meest voorkomende is een toegenomen zelf-stylering. [3, p. 160]

Als ik heel, heel lang stilsta bij mezelf, en echt tot mezelf laat doordringen wat voor iemand ik ben, dan is er één ding waar ik maar niet op uitgekeken kan raken. Wat is het toch heerlijk dat ik argeloos, onbevangen en spontaan ben!

8 Heeft bewustzijn iets met taal te maken?

Rapporteren over mijn bewustzijnsstroom is: een ander een kijkje gunnen bij mij in de keuken, een stukje blootleggen van mijn innerlijk leven, u de kans geven de wereld even te bekijken vanuit mijn perspectief.

Bewust zijn is: een perspectief hebben. Ik zou nu kunnen proberen u iets te laten ervaren van hoe het voelt om Jan van Eijck te zijn. Overigens vind ik het zelf niet altijd even gemakkelijk om te voelen hoe het is om Jan van Eijck te zijn. Of liever gezegd: als binnen- en buitenkant in harmonie zijn, gaat het me gemakkelijk af. Maar als dat niet zo is, als er bij voorbeeld kwaadheid in me opwelt op een moment dat me dat helemaal niet goed uitkomt, dan raak ik mezelf kwijt. Ik bedoel: dan gebeurt het me dat ik pas achteraf, en

soms zelfs alleen met hulp van een ander, kan reconstrueren dat ik eigenlijk heel kwaad was. Dit is vast niet voor iedereen hetzelfde. Kent u de ervaring van uzelf kwijt zijn?

Hoe kan ik u laten delen in hoe het voelt om Jan van Eijck te zijn? Dat kan bij voorbeeld door u iets over mijn jeugdherinneringen te vertellen. Een mooi woord trouwens, herinnering. OK, laat ik u vertellen wat mijn allereerste ervaring was van zelfbewustzijn, van mijzelf zien als een wezen dat autonoom in de wereld staat. Ik stond met blote voetjes in de bijkeuken, op een ochtend. De zon stroomde binnen door het achterraam, en ik zag ineens mezelf daar staan, kijkend naar dat zonlicht, en ik dacht, hier sta ik nu.

Nog een mooie opdracht voor wie iets meer wil begrijpen over het verschijnsel bewustzijn: probeer u te herinneren hoe dat voor u was. Hoe oud was u toen u voor het eerst 'uzelf zag'. Beschrijf de ervaring.

Mijn eerste 'bewuste ervaring' is van toen ik drie jaar oud was. Voor zover ik weet leren kinderen rond hun derde jaar om met 'ik' naar zichzelf te verwijzen. Is het toeval dat ik mijn eerste bewuste ervaring had op een moment dat ik naar mezelf had leren verwijzen met 'ik'? Heeft ons bewustzijn iets te maken met ons taalvermogen?

Wie de autobiografie van Helen Keller leest [5] krijgt een idee van het bewustzijn van een meisje dat met negentien maanden doof en blind is geworden, dus nog voor ze goed en wel heeft leren praten. Helen Keller beschrijft de periode vanaf haar ongeluk tot het moment dat Anne Sullivan voor haar het contact met de buitenwereld herstelt door haar gebarentaal te leren. Het verslag van hun eerste ontmoeting, als ze bijna zeven jaar is, begint zo:

De belangrijkste dag van mijn leven die ik me kan herinneren is die waarop mijn lerares, Anne Mansfield Sullivan, bij me kwam. Ik ben vervuld van verwondering wanneer ik stil sta bij de onmetelijke contrasten tussen de twee levens die die dag verbindt. [...]

Ben je ooit op zee geweest in dichte mist, waar het leek of een voelbare witte duisternis je omsloot, en het grote schip, strak en gespannen, tastend een weg zocht naar de kust met peillood en dieptelijn, en je met kloppend hart wachtte tot er iets ging gebeuren? Voordat mijn opvoeding begon was ik als dat schip, alleen had ik geen kompas of peillood, en geen manier om uit te vinden hoe dichtbij de haven was. 'Licht! Geef me licht!' was de woordeloze roep van mijn ziel, en precies op dat moment viel het licht van de liefde op me.

De autobiografie is een ontroerend boek. Even verderop beschrijft Helen hoe het mysterie van taal voor haar werd geopenbaard.

We liepen het pad af naar het puthuis, aangetrokken door de geur van de kamperfoelie waarmee het overdekt was. Iemand was water aan het pompen en mijn lerares hield mijn hand onder de pomptuit. Terwijl de koele stroom over mijn ene hand klaterde spelde ze in mijn andere het woord *water*, eerst langzaam, daarna snel. Ik stond doodstil, met al mijn aandacht bij de beweging van haar vingers. Plotseling voelde ik een vaag bewustzijn als van iets

dat ik vergeten was—een sidderen van terugkerend denken; en op een of andere manier werd het wonder van de taal aan me geopenbaard. Ik wist toen dat “w-a-t-e-r” stond voor het wonderbaarlijke koele iets dat over mijn hand vloeide. Dat levend woord deed mijn ziel ontwaken, gaf er licht, hoop, vreugde aan, maakte haar vrij!

Zeker, ook vóór die gebeurtenis had Helen Keller bewustzijn. Maar haar vermogen om de wereld met behulp van taal te benoemen en begrijpen maakt voor de kwaliteit van dat bewustzijn een enorm verschil.

9 Hoe voelt het om ... te zijn?

Heeft een baby die geboren wordt bewustzijn? Ja, zegt mijn intuïtie. Immers, ik kan me voorstellen hoe het voelt om een baby te zijn. Maar kan ik me ook voorstellen hoe het voelt om een dolfijn te zijn? Of hoe het voelt om een forel te zijn? Of hoe het voelt om een kwal te zijn?

In 1974 schreef de Amerikaan Thomas Nagel een filosofisch essay met de intrigerende titel ‘Hoe voelt het om een vleermuis te zijn?’ [6]. Hij verdedigt daar de stelling dat zeggen dat een vleermuis bewustzijn heeft neerkomt op: zeggen dat de vraag ‘Hoe voelt het om een vleermuis te zijn?’ in principe zinnig kan worden gesteld.

Vleermuizen zijn een interessant voorbeeld, want het zijn zoogdieren, dus ze staan niet zo ver van ons af, maar hun manier van de wereld ervaren is totaal verschillend van de onze. Hoe ik ook mijn best doe, ik kan me geen voorstelling maken van hoe het is om nauwelijks te kunnen zien en nauwelijks te kunnen lopen, maar in plaats daarvan uitstekend te kunnen vliegen en met mijn sonar lekkere insekte-hapjes op te sporen om die in de vlucht met mijn scherpe tandjes te verorberen. Thomas Nagel kan zich dat overigens ook niet goed voorstellen.

Zelfs als ik mijn voorstellingsvermogen oprek en mezelf al kreten slakend zie rondvliegen is dit niet meer dan een batman-fantasie: voor een *echte* vleermuis voelt het ongetwijfeld heel anders. Hoe het voor een vleermuis voelt, daar kom ik zelfs in principe nooit achter, daarvoor verschillen mensen nu eenmaal te veel van vleermuizen. En toch, zo’n vleermuis ervaart de werkelijkheid op zijn eigen subjectieve vleermuis-manier, daar kun je donder op zeggen, dat is gewoon een feit. Er bestaan blijkbaar feiten waar we ons nooit of te nimmer een goed beeld van kunnen vormen. Maar feiten blijven het.

Het schiet me ineens te binnen dat Nagel’s voorbeeld wellicht veel te ver is gezocht. Ik geef graag toe dat ik moeite heb met me verplaatsen in vleermuizen (laat staan om de plaatsen echt te verruilen), maar dat is niet zo’n enorme handicap omdat ik weinig intiem contact heb met vleermuizen. Gelukkig kan ik me vrij gemakkelijk voorstellen hoe de mensen om me heen de werkelijkheid ervaren. Dat wil zeggen: ik kan me voorstellen hoe het voor mij is om de ander te zijn, en ik hoop dan maar dat dat ook iets zegt over hoe het voor de ander is om zichzelf te zijn. Ik kan me in mensen verplaatsen als ze dicht genoeg bij me staan, zo houd ik mezelf voor.

Maar als dat zo is, hoe staat het dan bij voorbeeld met de vraag ‘Hoe voelt het om een hoogzwangere vrouw te zijn?’ Ik kan me een voorstelling maken, maar kan ik die voorstelling ook toetsen? Eenvoudigweg vragen hoe het voelt aan mijn zwangere zus? Maar mijn zwangere zus zou kunnen zeggen: ‘Ik ervaar dit op mijn eigen hoogst subjectieve vrouwelijke manier, en die ervaring is voor jou niet weggelegd. Mannen begrijpen dat niet.’ Mijn zus zou dit overigens nooit zeggen. Maar *als* ze het zou zeggen, dan zou ik er niet van terug hebben.

Want wat kan ik terugzeggen als iemand tegen mij zegt: “Wat ik nu ervaar is voor jou niet in te voelen”? Wat voor argumenten zou ik kunnen geven om aan te tonen dat dat niet zo is? Als ik over die uitspraak in discussie ga heb ik me door de ander al op het verkeerde been laten zetten. Alles wel beschouwd is zijn uitspraak geen constatering over mij maar een mededeling over hemzelf, de mededeling immers dat hij *besloten heeft* om zijn ervaring niet met mij te delen.

Ik kan het niet laten om naar aanleiding van dit onderwerp even de Chinese filosoof Chuang Tzu aan het woord te laten.

Chuang Tzu en Hui Tzu waren aan het kuieren langs de dam van de rivier de Hao toen Chuang Tzu zei, “Kijk eens hoe de zalmen uit het water springen en rondplonzen dat het een lust is. Dat is nou precies waar vissen van houden.”

Hui Tzu antwoordde: “Je bent zelf geen vis, hoe weet jij nou waar vissen van houden?”

Chuang Tzu zei: “Jij bent mij niet, dus hoe weet jij nou dat ik niet weet waar vissen van houden?”

Hui Tzu zei: “Inderdaad, ik ben jou niet, dus ik kan niet weten wat jij weet. Maar aan de andere kant ben jij beslist geen vis—dus er volgt nog steeds dat jij niet weet waar vissen van houden.”

Chuang Tzu zei: “Terug naar de oorspronkelijke vraag, alsjeblieft. Jij vroeg me *hoe* ik weet waar vissen van houden. Je wist dus al *dat* ik het wist toen je je vraag stelde. Ik weet het door hier aan de Hao te staan. [9]

Dit is aanstekelijke filosofie. Maar het is niet alleen maar een grap. Chuang Tzu laat hier zien wat het betekent om op je vermogen van invoelen te vertrouwen, en tegelijk dat het vruchteloos is daarover met een scepticus als Hui Tzu te gaan argumenteren.

De passage die u zojuist hebt gehoord heb ik al eerder voorgelezen aan een vriendin, toen ik deze lezing aan het voorbereiden was. Na het voorlezen zei ik op gewichtige toon: “Dit lijkt een grap, maar wat Chuang Tzu werkelijk bedoelde is dat je moet vertrouwen op je eigen vermogen tot invoelen.” Haar reactie: “Jij bent Chuang Tzu niet, dus hoe kun jij nu weten wat Chuang Tzu werkelijk bedoelde?” Mijn repliek toen: “Jij bent mij niet, dus hoe kun jij nu weten dat ik niet weet wat Chuang Tzu bedoelde?” En toen moesten we allebei heel hard lachen.

10 Bewust zijn en bewustzijn toeschrijven

De bespiegelingen tot nu toe leiden tot een interessante conclusie. Bewustzijn is kennelijk iets dat je bij jezelf voelt, maar dat je aan andere wezens toeschrijft. En op grond van puur verstandelijk denken alleen valt niet te zeggen hoever je daarbij moet gaan. We kunnen veilig veronderstellen dat verschillende mensen in verschillende culturen die vraag heel verschillend hebben beantwoord, en ik denk ook dat het niet te gewaagd is om aan te nemen dat verschillende mensen hier in de zaal die vraag verschillend beantwoorden.

Wie het leuk vindt om met kinderen te spelen weet dat kinderen bewustzijn toeschrijven aan hun knuffelbeesten. Wij volwassenen doen dat niet, en daarmee ziet onze leefwereld er een stukje kleurlozer uit dan die van de kinderen om ons heen.

In Homerus' *Odyssee* ziet de held Odysseus een rivier als bezield. Dit is uit het vijfde boek, waar verteld wordt hoe Odysseus aanspoelt op het eiland Scheria van de prinses Nausikaa:

Opduikend uit de golven, die zich gedurig bruisend
op het land bleven storten, zwom hij langs de kustlijn
ver genoeg van de branding, op zoek naar een strand of een haven.
Steeds maar zwemmend kwam hij aan bij de monding van een
rustigstromende, brede rivier en die leek hem wel veilig,
want er waren geen riffen en hij lag in de luwte.
Toen hij de stroming ervan kon voelen, bad hij in stilte:
'Heerser, verhoor me, wie u ook bent, u komt als geroepen!
Ik probeer uit de zee en de greep van Poseidon te komen.
Ook onsterfelijke Goden eerbiedigen zwervende mensen
die bij hen aankomen. Ik kom aan bij uw stroom, ik omvat uw
knieën, want ik heb veel geleden. Heb medelijden,
help me, ik ben uw smekeling, verheven Heerser,'
zei hij, en de rivier hield zijn stroom in, kalmeerde zijn golven,
rolde een rimpelloos watervlak voor hem uit en bracht hem
redding binnen de bedding. [4]

Niet alleen ziet Odysseus de rivier als bezield, hij weet ook nog tegen deze meneer de juiste toon aan te slaan en een wit voetje te halen.

Vraag aan u: kunt u zich voorstellen hoe het is om een boom als bezield te ervaren? Kunt u zich voorstellen hoe het is om een boom te *zijn*? Vindt u de hele vraag onzin? Waarom? En voor wie het geen onzin vindt: hoe *is* het om een boom te zijn? Kun je er misschien zelfs wat van leren?

11 Bewustzijn en machines

Er is de laatste vijftig jaar veel filosofische denkkracht besteed aan de vraag of er fundamentele verschillen zijn tussen mensen en machines. Kunnen machines denken? Hebben

machines bewustzijn?

Het merkwaardige is dat op deze vraag zelfs in principe geen antwoord mogelijk lijkt. We hebben al eerder vastgesteld dat we alleen ons eigen bewustzijn direct ervaren, maar dat we aan andere wezens hoogstens op goede gronden bewustzijn kunnen toeschrijven. Wie kan zich bij de vraag of een computer bewustzijn heeft iets voorstellen? Misschien naar analogie van het vleermuis-geval: “Hoe voelt het om een computer te zijn?” Volgens mij is dat niet bij voorbaat een onzinnige vraag. En ik weet ook al wat ik terug ga zeggen wanneer iemand beweert dat een computer uiteraard niets voelt. “Hoe kan jij dat nou weten, je bent toch zelf geen computer?”

Toen ik heel lang geleden als kind mijn oom Harrie mocht helpen op de boerderij gebruikte hij eens een emmer om een put uit te diepen. Die emmer had daarbij zwaar te lijden. “Ome Harrie, is dat niet zonde van die emmer?” Mijn oom: “Dan had ie maar geen emmer moeten worden.” Ik vond dat toen een heel diepzinnige opmerking.

De vraag of emmers en computers bewustzijn hebben is misschien een filosofische maar zeker geen wetenschappelijke vraag. Er kan geen methode bestaan om er een antwoord op te vinden. De wiskundige Alan Turing heeft een manier bedacht om van de vraag “Kunnen computers denken?” wel een wetenschappelijke vraag te maken. De methode wordt: voer een test uit om na te gaan of mensen een verschil kunnen zien tussen de reacties van een mens en die van een goed geprogrammeerde computer.

Kunnen denken of niet zit hem uiteraard niet in de samenstelling van het brein: grijze cellen of chips maakt in dit verband niets uit. Kijken of het denkwerk door chips wordt verricht is niet alleen onsportief, het is ook irrelevant. Dus: stel je voor dat je in een terminalruimte zit, en vragen intikt op een scherm. Er gaat een draad naar een andere kamer, en er verschijnen antwoorden op het scherm. Als een team van vragenstellers een computer in de andere ruimte niet kan ontmaskeren dan heeft de machine de Turing test doorstaan.

Uiteraard zegt het feit dat een computer de Turing test kan doorstaan nog niets over de vraag ‘Hoe voelt het om een computer te zijn?’ Ik kan geen betere afsluiting bedenken van deze uitweiding over computers en bewustzijn dan het volgende citaat van Raymond Smullyan.

Niet zo lang geleden bevond ik me in een gezelschap van wiskundigen en filosofen. Een van de filosofen vroeg me of ik geloofde dat de mens een machine was. Ik antwoordde: “Denk je echt dat het wat uitmaakt?” Hij ging daar heel ernstig op in: “Natuurlijk maakt het uit. Voor mij is het de belangrijkste vraag uit de filosofie.”

Toen ik hier later over nadacht kwam het volgende bij me op: ik stel me zo voor dat mijn vriend vreselijk teneergeslagen zou zijn als hij uiteindelijk tot de conclusie zou komen dat hij *echt* een machine was. Ik denk dat hij zou denken: “Mijn God. Wat verschrikkelijk. Ik ben *niet meer dan* een machine.” Maar als *ik* tot de ontdekking zou komen dat ik een machine was, dan zou mijn houding totaal anders zijn. Ik zou zeggen: “Wat een verrassing! Ik had me nooit gerealiseerd dat machines zo fantastisch konden zijn!” [8]

12 Het ervaren van ons bewustzijn

Ik wil graag proberen met u bij de bron van het praktisch filosoferen te komen. Het is vrij gemakkelijk om bij jezelf na te gaan waar je 'ik' in jezelf zit. Veel mensen ervaren de zetel van hun bewustzijn ergens in hun hoofd. Zen of Tai Chi meesters, zo heb ik me laten vertellen, ervaren vanuit een plek net boven de navel. Dat is de plek waar ze echt zijn, waarvanuit ze hun energie voelen stromen. We gaan nu even de tijd nemen om na te gaan hoe het met uzelf staat.

Pak een pen en houd het stuk papier klaar waar de organisatie als het goed is voor heeft gezorgd, om zo dadelijk te kunnen vastleggen wat u ervaren heeft. Ga gemakkelijk zitten, met beide voeten stevig op de grond.

- Sluit uw ogen en ga in gedachten toe naar de plek waar uw bewustzijn zit. Als u er met uw aandacht naartoe gaat, blijft het dan op dezelfde plaats? ...

Open uw ogen weer en schrijf in een paar zinnen op wat u ervaren heeft.

- Het experiment gaat door. Sluit weer uw ogen en probeer uw bewustzijn naar uw rechterduim te verplaatsen. Wees uw rechterduim. ...

Open uw ogen weer en schrijf weer in een paar zinnen op wat u ervaren heeft.

- Nog een vervolg-experiment. Sluit weer uw ogen. Verplaats nu uw bewustzijn naar uw hartstreek. Wees uw hart. ...

Open uw ogen weer, en zet op papier wat u ervaren heeft.

- Laatste experiment. Sluit uw ogen en verplaats uw bewustzijn naar een plaats buiten uw lichaam. Kijk nu in gedachten naar uw lichaam dat daar zit. ...

Open uw ogen, en schrijf op wat u ervaren heeft.

Hier wil ik het bij laten. Voordat we gaan nakaarten over het experiment, wil ik nog even opmerken dat er steeds twee onderdelen waren: een beweging naar binnen (innerlijk ervaren) en een beweging naar buiten (rapporteren over de ervaring).

Intermezzo: Dit gedachtenexperiment is tijdens de conferentie 'Filosofen op de basisschool' ook inderdaad uitgevoerd. Het was een bijzondere ervaring om tweehonderd toehoorders hun ogen te zien sluiten om geconcentreerd aan hun rechterduim te denken. Hier is het verslag van een van de deelnemers. Het antwoord op de vraag 'Waar gaat bevindt u zich met uw aandacht?': "Aanvankelijk in mijn hart, later in mijn hoofd, nog later tussen mijn hoofd en mijn hart. Mijn bewustzijn verplaatste zich dus al." Het antwoord op de vraag 'Wat gebeurde er toen ik me op mijn duim concentreerde?': "Eerst werd mijn duim heel zwaar. Het voelt heel vreemd om aan zo'n groot lichaam vast te zitten. Vervelend dat ik steeds commando's krijg zonder iets uit vrije wil te kunnen doen. Hoe kan ik dit als duim voelen, want ik heb geen bewustzijn? Ik voel me sterker dan mijn collega's, de andere vingers."

Dit was een stukje verslag van een eraan voorafgaande ervaring. In iedere vorm van denken zijn die twee aspecten te onderscheiden: de beweging naar binnen, de onderdompeling in de subjectieve stroom, en de beweging naar buiten, waarbij je kijkt naar wat je uit je bewustzijn hebt gevist en het onder woorden probeert te brengen.

13 Nog een ervaring met bewustzijn

Nu we het over ervaringen met ons bewustzijn hebben schiet me nog iets te binnen dat ik uit eigen ervaring weet. Ik heb in de praktijk ervaren dat het regelmatig tijd uittrekken om letterlijk stil te staan bij mijn bewustzijn (in Zen jargon: om regelmatig te zitten), over een langere periode heeft gemaakt dat mijn manier om mezelf te ervaren veranderd is.

Het is moeilijk om het verschil te omschrijven, maar je zou kunnen zeggen dat wat ik door meditatie, want dat is het, langzamerhand aan het leren ben is: er gewoon te zijn, zonder me te laten opjagen door alle dingen die ik van mezelf moet doen om mijn bestaan te rechtvaardigen. Ik ben er nog niet, want ik moet straks na deze lezing onmiddellijk weg, en ik moet volgende week een artikel afhebben, en daar heb ik ook terwijl ik hier sta al een beetje last van. Maar die stroperigheid van mijn bewustzijn, dat niet bij het nu kunnen blijven, wordt langzamerhand wat minder.

Dit kan natuurlijk een individueel verschijnsel zijn. Mensen bij wie binnen- en buitenkant in harmonie zijn, die geen moeite hebben met er gewoon te zijn, hebben wellicht niets aan meditatie. Maar anderen rapporteren hetzelfde effect als ik. Eerst voelt je bewustzijn aan als stroop, en langzamerhand wordt het als water. Vraag: hoe kan dat? Wat zegt het over ons bewustzijn en over de manier waarop geest en lichaam samenhangen?

Merkwaardig genoeg wordt er door academische filosofen vaak nogal schamper gereageerd op de activiteit van het stilstaan bij je bewustzijn. ‘Die preoccupatie met het subjectieve maakt zweverig, of passief,’ ‘Pas maar op, straks doe je helemaal niets meer,’ dat soort reacties. Maar dat is juist niet mijn ervaring. Ik doe nog steeds een heleboel, maar ik tob minder over wat ik straks ga doen of over wat ik gisteren gedaan heb, en dat is heerlijk.

Alle filosofen die beweren dat het bewustzijn niet meer is dan een bijverschijnsel van de activiteit in de menselijke hersenen weten letterlijk niet waar ze het over hebben. Het enige wat ik tegen zulke collega’s kan zeggen is: ‘Kijk eerst eens door deze telescoop, en daarna praten we verder.’

14 Wat er mis is met de academische filosofie

De titel van deze paragraaf zou ook kunnen luiden: wat ik mis in de academische filosofie.

Wat ik hier met u heb proberen te doen is: een vraag opwerpen en daar van een aantal verschillende kanten tegenaan kijken, en dan kijken wat de vraag aan nieuwe vragen oproept en vervolgens nadenken over die verdere vragen. Verder heb ik geprobeerd me

bij dat nadenken niet al te zeer van de wijs laten brengen door wat de grote filosofen al over het onderwerp gezegd hebben, maar ben ik juist begonnen bij mijn eigen ervaring.

Wat ik aannemelijk heb proberen te maken is dat filosofen twee aspecten heeft. Ten eerste: een beroep doen op uw eigen innerlijke ervaring (de beweging naar binnen maken). Ten tweede: vervolgens die ervaring verwoorden en toetsen en nagaan of zij tot nieuwe vragen leidt (de beweging naar buiten maken).

Merkwaardig genoeg wordt in de filosofiebeoefening aan de Nederlandse universiteiten het eerste aspect systematisch verwaarloosd. In de ogen van vele academische filosofiebeoefenaars levert het stilstaan bij je eigen ervaring alleen schijnzekerheden op die ontmaskerd moeten worden. Dat strookt niet met mijn ervaring (!). Er zijn niet alleen schijnbare vanzelfsprekendheden, maar ook echte. Ik pleit ervoor om de echte vanzelfsprekendheden de plaats te geven die eraan toekomt. Ik eis een plaats voor de dingen die ik weet door hier aan de Hao van mijn bewustzijnsstroom te staan.

15 Conclusie

Als ik het goed heb bestaat meer dan de helft van mijn gehoor vandaag uit leerkrachten in het basisonderwijs of mensen die anderszins te maken hebben met het basisonderwijs. Laat ik voor het gemak aannemen dat de rest bestaat uit toehoorders die een of andere affiliatie hebben met academische filosofie. Ik vrees dat ik het in dit uur niet iedereen naar de zin heb gemaakt.

Mijn conclusie is polariserend. Eerst de positieve kant: filosofie zou op de basisschool heel goed kunnen gedijen, en daarmee experimenteren, aansluitend bij de ervaringswereld van de kinderen, lijkt me een erg goed idee.

Dan de negatieve kant: de filosofiebeoefening aan de Nederlandse universiteiten is hopeloos gefossiliseerd. Bestuderen wat de grote filosofen hebben geschreven en daarover nadenken en discussiëren is overdreven bescheiden, het is overdreven serieus, en tenslotte: het is volkomen steriel.

Ach, filosofen kan zo leuk zijn: bij jezelf naar binnen gaan, weer naar buiten komen, en dan spelen met wat je hebt meegebracht. Misschien valt er voor de academische filosofen nog iets te leren van de kinderen op de basisschool.

Dankzegging

De oorspronkelijke tekst van dit stuk werd geschreven als lezing voor de conferentie 'Filosofen op de basisschool', gehouden in Amsterdam op 7 november 1992. Dank aan de organisatoren voor de uitnodiging. Dank aan Daniëlle van den Brink voor een stimulerende discussie over yoga voor kinderen, en de rol van het vertrouwen op je eigen ervaring daarbij. Dank aan Wilfried Meyer Viol en Heleen Verleur voor commentaar op de tekst.

Over de auteur

De auteur is onderzoeksmedewerker voor Taal en Logica aan het Centrum voor Wiskunde en Informatica in Amsterdam en hoogleraar aan het Onderzoeksinstituut voor Taal en Spraak in Utrecht.

Literatuur

- [1] Tjitse Bouwmeester, Berrie Heesen, Karel van der Leeuw, and Leen Speelman, editors. *Filosoferen op de Basisschool*. Instituut voor Leerplanontwikkeling, 1992.
- [2] Jan van Eijck. *Filosofie, een inleiding*. Boom, 1982.
- [3] Vaclav Havel. *Letters to Olga, June 1979 — September 1982*. Faber and Faber, 1988.
- [4] Homeros. *Odyseia: de reizen van Odysseus, vertaald door Imme Dros*. Querido, 1991.
- [5] Helen Keller. *The Story of my Life*. Dell Publishers, 1978 (1902).
- [6] Thomas Nagel. What is it like to be a bat? In *Mortal Questions*. Cambridge University Press, 1979.
- [7] Walker Percy. *Lost in the Cosmos; the Last Self-Help Book*. Simon and Schuster, 1983.
- [8] Raymond M. Smullyan. *This book needs no title*. Simon and Schuster, 1980.
- [9] Chuang Tzu. *Basic Writings, translated by Burton Watson*. Columbia University Press, 1964.